

**M.F.AXUNDZADƏNİN «HEKAYƏTİ-MOLLA İBRAHİMXƏLİL
KİMYAGƏR» KOMEDİYASINDA XARAKTERLƏRİN KONFLİKTİ**

L.K.MƏMMƏDOVA
Bakı Slavyan Universiteti

M.F.Axundzadənin komediyalarının süjet və kompozisiyası maraqlı, yığcam və aydındır. Komediyalarda hadisələr ziddiyyətlidir, müxtəlif qüvvələr qarşı-qarşıya dayanır, əqidələr, sinirlər toqquşur, köhnəliklə yenilik üz-üzə durur.

Azərbaycan dramaturgiyasında ilk təcrübə olan «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər» (1850) komediyasında hadisələrin inkişafı üçün hazırlıq, ekspozisiya ilk pərdədən yaranır. Dramaturq avamları şəhərin «adlı-sanlı, hörmətli» adamı olan Hacı Kərim zərgərin evinə yığıb, hadisələrin sonrakı inkişafı üçün zəmin yaradır. Komediyada baş verəcək münaqişə, konflikt elə ilk səhnədə özünü göstərir.

Mirzə Fətəli realizminin qüdrəti, sənətkarlığı onun ilk komediyasından («Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər») diqqəti cəlb edir. Molla İbrahimxəlil surəti real həyatdan götürülmüş, həqiqətən olmuş hadisələr əsasında qələmə alınaraq komediyanın ruhuna uyğun şəkllə salınmış, tipikləşdirilmişdir. Komediyadakı hadisələr Şəki şəhəri yaxınlığında, Xaçmaz dağlarında cərəyan edir. Əsərin qəhrəmanı Molla İbrahimxəlilin «mücüzə»si müflisləşmiş və varlanmaq istəyən «nuxulular» üçün göydəndüşmə bir «səadət» kimi görünür. Var-dövlətini itirən, yüngül yolla qazanmaq istəyən, hər cür alçaqlığa razı olan cahillər yalançı kimyagərin «mücüzəsini» anlamaq qabiliyyətinə malik deyillər. Avam xalqın sadələvhlüyündən asanlıqla istifadə edən tüfeyli Molla İbrahimxəlil din pərdəsi altında soyğunçuluğa başlayır. Avamlıq hökm sürən bir mühitdə kələkbaz kimyagərin oyunlarını dərindən dərk edən, onu başa düşməyə qadir olan adamlar yox idi. Bunu ilk pərdədən hiss edən Molla İbrahimxəlil əl-qolunu çırmalayıb, qazğın fəaliyyətə başlayır, avamlar da çox asanlıqla aldanıb, soyulurlar.

Axundovşünas Nadir Məmmədov «nuxulular»ı təsvir edərkən haqlı olaraq belə bir nəticəyə gəlmişdir: «Kobud, mədəniyyətsiz, nadan, acgöz «nuxulular» Molla İbrahimxəlil və Molla Həmidlə görüşərkən özlərini mədəni, qabiliyyətli, həlim, savadlı adam kimi göstərməyə səy edirlər. «Nuxulular» xüsusən, Molla İbrahimxəlil qarşısında daha çox yaltaqlıq, ikiüzlülük edir, hər vəchlə onun rəğbətini qazanmağa can atırlar» (7, 77).

Varlanmaq üçün hər cür alçaqlığa dözən avamlar yanında Molla İbrahimxəlil kimi savadlı bir adamın törətdiyi hoqqabazlıqlar elə dəqiq, elə inandırıcı səhnələrlə təsvir edilmişdir ki, bu islahedilməz tip oxucunun güclü nifrətinə və qəzəbinə səbəb olur. Xalqda haqsızlığa və rəzalətə qarşı nifrət və qəzəb yaradan dramaturqun uğuru böyükdür.

Avamlar mühitində özünə sığınacaq tapan, qazanc üçün «işiq ucu» görən Molla İbrahimxəlil kimyagər surəti çox dözülməz dərəcədə qəddar təsvir edilmişdir. Əsl simasını dini niqab altında gizlədən bu riyakar, mühitin avamlığından istifadə edərək daha da quduzlaşır. Öz millətində, xalqına onun heç zərrə qədər də olsa ürəyi yandır. Əksinə asan yolla varlanmaq həvəsi onun gözlərinə işıq gətirir, özünü hər cür sifətə salır, avamlar yanında hətta «müqəddəsliyini» sübut etmək üçün dua da oxuyur. O, «nuxulular» «meymunu yada salandan» sonra yalandan fəryad da edir, başının tükünü yolur, daxilən isə sevinir, çünki bütün işlər onun istədiyi kimi, öz qaydası ilə gedir. Hadisələri kənardan müşahidə edən avamlar isə bunun bu hərəkətlərini başa düşməkdə, ondan lazımı nəticə çıxartmaqda çox acizdirlər. Onlar bu dələduzu ifşa edib töhmətləndirmək əvəzinə, ona ürək-dirək verir, hətta sakitləşdirməyə çalışırlar:

«Nuxulular – Ağa, sakit ol! Aram tut. Olacağa çarə yoxdur. İndi sizin təklifiniz nədir?» (4, 37).

Qaranlıq mühitdə özünə sığınacaq tapıb arxayınlaşan bu qəddar məqsədinə nail olur. Onun rəzilliyi, iyrencliyi pyesin sonunda daha da qabarıq surətdə açılır. O, avam «nuxulular» əliboş geri qaytarıb, bir aydan sonra gəlmələrini tapşırır:

«...Xudahafiz, yola düşün, gedin! Mənim xəbər göndərəcəyimə müntəzir olun! (Gedir öz çadırına başı aşağı, yavaş, öz yanında söyləyə-söyləyə), Ümid olun ki, mən sizə xəbər göndərəcəyəm. Allah qoysa o vaxtadək bir çarə taparam ki, bir də sizin üzünüzü görməyim» (4, 38).

Yaşadığı dövrü, həyatı üzdən deyil, dərindən, kökündən ifşa edən Mirzə Fətəli Molla İbrahimxəlili burada daha çox həddini aşmış bir cinayətkar kimi ifşa edir. O, xalqı müdafiə məqsədi güdürək mömin, bilikli alim qiyafəsilə maskalanmış Molla İbrahimxəlili səhnəyə çıxararaq, dəhşətli bir aləmi aşkar etmişdi. Belə bir aləmdə xalq öz düşməninə səhnədə əyani surətdə görəkən, hər şeyi asanlıqla anlayır, dərindən fikirləşib, dərdinə çarə aramağa başlayır. Bu cəhət dramaturqun ən böyük və ali məqsədi idi. Onun komediyaları real həyata açılmış bir pəncərə kimi xalqın istək və arzularını əks etdirir, hər kəs açıq pəncərədən hər şeyi olduğu kimi görür.

Ölkədə savadsızlıq hökm sürdüyü bir şəraitdə tək-tək oxumuşların, ziyalıların baş qaldırması rəğbətlə qarşılmalı bir hal idi. Əsl faciə isə bu oxumuş, savadlanmış adamların xalqın maariflənməsinə, mədəni cəhətdən inkişafına kömək etmək əvəzinə, avamlığından istifadə edib onları aldatmalarıdır. Mirzə Fətəlini bütün yaradıcılığı boyu narahat edən, düşündürən bu cəhət idi. Onun bu hadisəyə nifrəti daha güclü idi. Oxumuş, özünə görə ağılı və biliyi olan, kimya elmi üzrə alim və feodal cəmiyyətin nümayəndəsi Molla İbrahimxəlil Mirzə Fətəlinin tənqid hədəfinə çevrilmişdi. Komediya tipin ifşası öz dili ilə daha qabarıq verilmişdir: «...Amma əhməq xəlf öz qərarı ki eşidirəm, hər yerdə şöhrət verir ki, mən kəşf və kəramət sahibiyəm. Hərgiz belə deyil... elmi-kimyada olan bihəsr ittillaat və tətəbbüatımın imdadı ilə ülumi-hikmətdən müddətlər ilə gördüyün təcürübün vasitəsilə aləmi-təbiətin əsrarını pey aparıb, iksirin tərkibinin keyfiyyətinə vaqif olmuşam... Əgərçi sair mütəarif xalqa görə bu növ şəraiti-mənəviyyə badii-nəzərdə qəribə və əcibə görünü» (4, 33).

Bu dələduz tipin zəif cəhətlərini yaxından duyan dramaturq onların iç üzünü öz nitqi ilə üzə çıxartmışdı. Molla İbrahimxəlil surəti hərtərəfli verilmiş, sanki rəssam fırçası ilə çəkilmiş portretə onun xarici görkəmi də mömin, müsəlman kimi təsvir edilmişdir: «Başında əmmamə, əlində uzun təsbəh, dizi üstə oturub, ovqat oxumağa məşğuldur...» (4, 31).

Onu bu qiyafədə görən avamların inamı güclənir, onlarda heç bir şübhə yeri qalmır, əsl mömin, müqəddəs və qeyri-adi bir qüvvəyə malik olan allah adamı sayırlar.

«Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyası avamlıq və cəhalət əleyhinə yazılsa da, burada əyri yolla varlanmaq istəyən tüfeylilərin tənqidi ön plana çəkilməmiş, heç nəyə yaramayan, həyatda yeri bilinməyən ünsürlər kimi damğalanmışdır. Bu tiplərin arzuları yalnız qazanmaq və külli miqdarda pul əldə etməkdir. Vətən, millət, xalq mənafeyi, dərdi onlara tamamilə yaddır. Onlar az əməklə çox gəlir əldə etmək məqsədilə vurnuxurlar, bilmədikləri, bacarmadıkları işlərə girir, cəmiyyət tərəfindən ifşa hədəfinə çevrilərək qovulurlar. Avamlar mühitində Molla İbrahimxəlilin peyda olması şəhərdə «canlanma yaradaraq, müflisləşən tipləri sevindirir, varlanmaq ümidlərini daha da artırır. Mirzə Fətəli bu tiplərin xarakterlərini dəqiq vermək üçün onları bir yerə toplayıb, əsərin yeganə zəhmətkeş, aydın fikirli, müsbət qəhrəmanı olan, ziyalı şair Hacı Nuru ilə üzləşdirir, onun dili ilə tüfeyli tipləri satıra atəşinə tutur. Hacı Nuru komediyanın yalnız ilk pərdəsində görünəndə ifşaçı surət kimi oxucunun hafizəsində, yaddaşında dramaturqun **ruporu** kimi silinməz iz buraxır.

Komediyada cəmiyyət üçün yararsız olan mənfi tiplər, qızıl oğrusu, xalqı aldadan saxtakar ağakərimlər, qarqız suyu ilə qızdırma xəstəliyini sağaltmaq istəyən həkim ağazamanlar, xalqın var-dövlətinə qənim kəsilən savadsız molla səlmanlar, sələmə yoxsulların cibini talayan tacir məşədi cabbarlar, qaçaqçılıq və quldurluqla dinc əhaliyə əzab-əziyyət verən mülkədar səfərbəylər Hacı Nurunun dili ilə ifşa hədəfinə çevrilirlər. Hacı Nuru onları hiyləgər kimyagərin hədəfindən uzaqlaşdırmaq istəsə də, müftə qazanc əldə etməyə adət edən bu dələduzlar Molla İbrahimxəlilin toruna çox asanlıqla düşürlər. Qazanmaq eşqi ilə alışıb-yanan bu tüfeylilər, onlara «manə» olan yeganə düz danışan adamı məclisdən qovurlar:

«Hacı Kərim zərgər – bu nə qələt edir, nə yava danışır? Səni kim bu məclisə çağırırdı? Nəsihət verən vəqə oldu? Görəsən, haradan bu belə filosof olubdu? Çıx get, sənin nəsihətin bizə lazım deyil!» (4, 27).

Komediyanın yeganə müsbət surəti olan Hacı Nurunun dili ilə ifşa olunan bu tiplər, hər cür fırıldaqdan çıxmış, yaltaq, ikiüzlü, dardüşüncəli insanlardır. Mirzə Fətəli bu tüfeyliləri bir məclisə yığıb, Hacı Nurunun dili ilə ifşa edib, tamaşaçıları düşündürməyə çağırır, komediyada mənfi tiplərin əməllərinə qarşı gülüş yaradır. Bu gülüş xalqın qanına, malına qənim kəsilən müftəxorlara qarşı çevrilmiş kəskin satirik silahdır. Bu silah islah olunmaz, pula həris, gözləri qızmış tiplərə tuşlanmışdı. Onları doğru yola gətirmək istəyən Hacı Nuru Molla İbrahimxəlili tanımasa da, onun kələklərini tez duyur:

«Molla İbrahimxəlili mən görməmişəm, amma fərasət ilə bilirəm ki, haramzadılıq pəstəhası açıbdır. Hərçənd bir neçə vaxt bundan irəli, belə ki, deyirlər o Tiflisə getmişdi, amma ona kimya qayıрмаğa kim izn verdi və kim gördü?» (4, 25).

Hacı Nuru tək olduğu üçün səsinə səs verən olmur, nəsihətlərini anlayan bir kimsə tapılmır, nəticədə məclisdən qovulur. O, «doğru sözün acı olmasını» deyib, bu dünyada oğruların doğrular üzərində üstünlüyünü dərk edir. Xalqın acınacaqlı vəziyyətini duyan, lakin heç edə bilməyən Hacı Nuru, fəaliyyət göstərə bilmir, məclisdən uzaqlaşır. Nəhayət meydan boş qalır, Molla İbrahimxəlilə heç kim manə olmur, o da qalib görkəmdə öz «fəaliyyətini» daha da genişləndirir. Mənfiliklərlə dolu mühiti, dələduzları, avamları, cəhaləti ifşa etmək kimi məsuliyyətli bir vəzifəni dramaturq oxucuların, tamaşaçıların öz ixtiyarına verir. Təsvir etdiyi vasitələr,

həyatın gülüş obyektləri, tiplər qalereyasına müraciət cəhətdən M.F.Axundzadə N.V.Qoqola (1809-1852) daha çox yaxındır. O, rus realizm ənənələrini Azərbaycanın yerli, milli şəraitinə uyğun şəkildə yenidən qoruyub, ədəbiyyata tətbiq etmişdi. Mirzə Fətəli də N.V.Qoqol kimi dövləti çürüdən, onu məhvə doğru sürükləyən rüşvətxorluğu, oğruluğu, satqınlığı, avamlığı öz gözləri ilə görmüşdü. Hər iki yazıçı komediyaları vasitəsilə cəmiyyətin yaramaz cəhətlərini üzə çıxartmış, tamaşaçılarla birgə gülmüşdülər.

XIX əsrin birinci yarısında Rusiyada tənqidi realizmin əsasını qoymuş N.V.Qoqolun yaradıcılığı bir çox yazıçılar kimi M.F.Axundzadəni də maraqlandırmışdı. «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyasının süjeti, orada qoyulan ictimai-siyasi məsələlər N.V.Qoqolun «Müfəttiş» komediyasındakı hadisələrlə yaxından səsləşir. «Müfəttiş» çar üsul-idarəsinə qarşı tuşlanmış satirik silahdırsa, «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər» Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə hökm sürən zorakılığa, avamlığa, riyakarlığa, artıq çürüməkdə olan ictimai quruluşa qarşı çevrilmiş kəskin satiradır. Xlestakovu və Molla İbrahimxəlili əhatə edən hər iki mühiti avamlıq və cəhəlat bürümüşdü. Hər iki komediyada ifşa hədəfi cəmiyyətin yuxarı təbəqələri, şəhərin mötəbər şəxsləridir. Onlar qazanmaq istədikləri halda aldadılır, yağışdan çıxıb yağmura düşürlər. Hər iki komediyada cəmiyyətin yaralı cəhətləri, çürüklüyü ifşa olunur, hər iki dramaturq sakit və durğun şəhərə fırıldaqçını (Xlestakov, Molla İbrahimxəlili) gətirməklə orada yatmışları oyadıb, «canlanma» yaradır. Tüfeyli, rüşvətxor, yaramaz və avaralar əl-ayağa düşürlər. N.V.Qoqol və M.F.Axundov da cəmiyyətdə hökm sürən mənfilikləri, həyatın zəif və çatışmayan cəhətlərini bir yerə cəmləyib onlara birlikdə güldü. «Müfəttiş»də müfəttişin gəlişi məktub vasitəsilə bildirilirsə, «Hekayəti-Molla İbrahimxəlil kimyagər»də bu xəbəri Şeyx Salah gətirir. O, hətta bu işlərin dürüst olduğunu öz gözləri ilə gördüyünü deyir, and da içir:

«...Bəli, oxuduğum haqqı, mən gözümlə gördüm ki, Molla İbrahimxəlilə hər kəs sikkəli pul gətirdisə, iki çəkisi bərabəri xalis gümüş aldı, apardı» (4, 24).

Şeyx Salahın «bəli oxuduğum haqqı» deyə and içməsi də tamaşaçı tərəfindən satirik tonda qarşılır. Onun oxuduğunun nə olduğu yalnız özünə aiddir.

N.V.Qoqolun qəhrəmanı heç bir işin qulpundan yapışmayan, yelbeyin, axmaq tüfeylidirsə, M.F.Axundzadənin qəhrəmanı çox ağıllı, tədbirli, düşüncəli, biliklidir. Bu hiyləgər tipin əsas məqsədi avamları aldadıb pul yığıb aradan çıxmaqdır. Xlestakov təsadüf nəticəsində «məşhurlaşır»sa, Molla İbrahimxəlil əvvəlcədən düşünülmüş şəkildə hərəkət edir və varlanıb, məqsədinə nail olur. Onun məqsədi öz dili ilə, hələ «nuxulalar»ı görməmişdən əvvəl məlum olur. O, girişdiyi işi, düşdüyü mühiti, aldatdığı avamları əvvəlcədən tanıyır, ona görə də köməkçisi və şagirdi Molla Həmidə inamla deyir:

«...Qərib əhməqsən, sən nuxuluları mənə tanıdırsan? Onları öldürməsən, mənə görməmiş və pulları mənə verməmiş buradan getməzlər. Sənə hər necə deyirəm, elə eylə!» (4, 25).

Xlestakov bir qarın yemək üçün cürbəcür yalanlar uydurur, pula acgözlüklə yiyələnir. Molla İbrahimxəlil isə daha hiyləgərdir, ona pul verən avamların yanında inamını daha da artırmaq üçün «xeyirxahlıq» nümayiş etdirib, pula heç əhəmiyyət vermirdi:

«Pulları mənə nə lazım təslim etmək. Məndə hanı o qədər vaxt və fürsət ki, hər bir cüzviyyata özüm mübaşir olam. Sayın, tapşırın Molla Həmidə, otuz gündən sonra

genə buraya gəlin, on pud gümüşünüzü alın, aparın. Xudahafız! Günorta namazının vaxtı yetişir» (4, 34).

«Molla İbrahimxəlil kimyagər» komediyasında əsas məqsəd xalqı geridə saxlayan feodal münasibətlərinin ifşası, vətənə, millətə, xalqa məhəbbət, rəğbətdir. Bu komediya artıq çürüməkdə olan ictimai quruluşa qarşı çevrilmiş, vaxtında yazılmış satirik əsərdir.

M.F.Axundzadənin bir sənətkar kimi təkmilləşib, müstəqil realist məktəb yaratmasında ən mühüm rol oynayan cəhətlər xalqla, onun ehtiyacları ilə yaxından bağlı olması idi. Bu komediyada həyata, yaşayışa, vətənin füsunkar, göz oxşayan və gözəl təbiətinə vurğunluq, məhəbbət hissi də açıq-açıqlıca duyulur.

M.F.Axundzadə komediyalarında mənfi surətlərlə yanaşı müsbət obrazlar da yaratmışdı. Bu surətlərin ən güclüsü, onun dramaturgiya tarixində ilk müsbət surət kimi qələmə aldığı şair Hacı Nuru Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk işıqlı obrazdır. Bu işığın təsiri çox güclü olmuş, özündən sonra bir sıra müsbət, müasir ruhlu xarakterlərin yaranmasına zəmin yaratmışdır: Şahbaz bəy («Müsyö Jordan həkimi nəbatat və dərviş Məstəli şah cadukuni-məşhur»), İsgəndər («Ölülər»), Fəxrəddin bəy («Müsiyəti Fəxrəddin»), Fərhad («Bəxtsiz cavan»), Bahadır («Bahadır və Sona») və s. və i.ə.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov M.F. Əsərləri. I c. Bakı: EA nəşriyyatı, 1958, 422 s.
2. Axundov M.F. Əsərləri. II c. Bakı: EA nəşriyyatı, 1962, 576 s.
3. Axundov M.F. Əsərləri. III c. Bakı: EA nəşriyyatı, 1967, 568 s.
4. Axundov M.F. Komediya, povest, şeirlər. Yazıçı, 1982, 270 s.
5. Axundzadə M.F. Bədii və ədəbi-tənqidi əsərləri. Çəşioğlu, 2004, 280 s.
6. Qasımlı F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərnəşr, 1960, 378 s.
7. Qoqol N.V. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1956, 290 s.
8. Qoqol N.V. Seriya bioqrafiya. «Молодая гвардия». Москва: 1984, 370 s.
9. Məmmədov N. M.F.Axundovun realizmi. Bakı: Elm, 1978, 240 s.
10. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, 302 s.

КОНФЛИКТ МЕЖДУ ХАРАКТЕРАМИ В КОМЕДИИ М.Ф.АХУНДОВА «МОЛЛА ИБРАГИМ ХАЛИЛ, АЛХИМИК, ОБЛАДАТЕЛЬ ФИЛОСОФСКОГО КАМНЯ»

Л.К.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Сюжет и композиция комедии Ахундова интересны, кратки и четки, события в них противоречивы. Основной конфликт в комедии Ахундова «Молла Ибрагим Халил, Алхимик, обладатель философского камня» проявляется уже в первом действии.

В статье проводится сопоставление образов произведения М.Ф.Ахунзаде с типами (образами) комедии Гоголл «Ревизор». В процессе сопоставления раскрывается превосходство типизации в произведении М.Ф.Ахундова.

В комедии наряду с отрицательными образами созданы и положительные. Самый сильный из этих образов Хадж Нуру-первый светлый образ в истории литературы Азербайджана.

**THE CONFLICT BETWEEN CHARACTERS IN M.F.AHUNDOVA'S COMEDY
«THE HISTORY OF MOLLA HALIL ALCHEMIST »**

L.K.MAMMADOVA

SUMMARY

The plot and composition of Axundov's comedies are interesting, brief and precise, events in them are contradiction. The basic conflict in Axundov's comedy «The history of Molla Halil alchemist» is shown already in the first stage.

In the present article the characters and types in the comedies of M.F.Akhundzadeh and I.V.Goqol is "The Inspector" are compared. This comparison reveals the priorities of typifying in the works of M.F.Akhundzadeh. Along with the negative characters, also are positive types in the comedy. Out of the characters the most distinguished one is the type of Haji Nuru which is the first bright character in the history of Azer literature.